

СЛОВО З ЧУЖИНИ

[Етнографічний образ українців зарубіжжя: корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Частина 1. Культура життєзабезпечення та традиційні соціонормативні практики (Голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2019. 676 с.: іл.)]

Одним із найважливіших питань сьогодення є збереження національної ідентичної етносу в умовах глобалізації, яка активізує різні соціально-економічні процеси, зокрема й міграцію населення. Міграція – процес історично закономірний і впродовж історії відбувалися різні міграційні рухи з України, унаслідок чого сформувалася численна українська діаспора. Українська громада за межами територіальних кордонів України – це потужна сила, яка нині працює на національні інтереси Української Держави. Це всі українці, які з тих чи інших причин, із власної чи чужої волі опинилися поза межами своєї батьківщини. Водночас вони – невід’ємна частина України, адже, як писав М. Попович, "Україною робить людей не кров і земля. Україною їх робить та культура, до якої вони причетні... Україна – це люди, які зберігають і розвивають з покоління в покоління певні стандарти життя, цінності і норми, побут і культуру" (Попович М. Що таке Україна? // Попович М. Нариси історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – С. 715).

То які ж вони – українці за кордоном? Їхній культурний, естетичний і моральний портрет покликано представити рецензоване видання експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів "Етнографічний образ українців зарубіжжя. Ч. 1. Культура життєзабезпечення та традиційні соціонормативні практики" (Київ, 2019) (далі – ЕОУЗ). Книга стала логічним продовженням багатотомової серії "Етнографічний образ сучасної України" (Опубліковано такі томи видання "Етнографічний образ сучасної України: корпус фольклорно-етнографічних матеріалів": Т. 2. Родина та культура сімейного співжиття. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2018; Т. 3. Родильна обрядовість. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016; Т. 4. Весільна обрядовість. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016; Т. 5. Поховально-поминальні звичаї та обряди. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2020; Т. 6. Календарна обрядовість. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016; Т. 7. Господарські заняття, промисли та ремесла. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2017; Т. 8. Культура народного харчування. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2018; Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2020; Т. 10. Традиційне повсякденне та обрядове вбрання. – К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2018), підготовленої до друку співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

Зараз через різні позанаукові обставини дослідження культури й мови українців закордоння дуже ускладнене, хоча в українській гуманітаристиці є поважний доробок, представлений як дескриптивними теоретичними дослідженнями, так і репрезентативними працями, які документують первісний самотутній наратив етнічних українців за кордоном і формують надійну дослідницьку базу, – це корпуси фольклорно-етнографічних матеріалів, фольклорних і діалектних текстів (З-поміж них варто згадати праці "Українські говірки Румунії" М. Павлюка та

І. Робчука (2003), "Голоси з Підляшшя" та "Голоси з Берестейщини" Г. Л. Аркушина (2007 і 2012 рр. відповідно); "Надсяння: традиційна культура і побут" М. Глушка і Л. Хомчак (2017); "Українські говірки Башкортостану: Золотоношка і Степанівка" М. М. Ткачук (2020) та ін.). Останній тип наукових джерел особливо важливий, адже його завдання – відтворити об’єктивний культурний і мовний портрет етносу, без додавання суб’єктивної оцінки дослідника-інтерпретатора. Крім того, достовірний і якісно записаний матеріал є безцінним джерелом інформації і для прийдешніх поколінь.

В "Етнографічному образі українців зарубіжжя" представлено матеріали, записані від українців Литви, Польщі, Словаччини, Білорусі, Росії, Молдови й Казахстану. Важливо, що ці громади різні за своїми зв’язками з материнським ареалом: частина з них опинилися за межами адміністративних кордонів України внаслідок міждержавних поділів (як-от українці на Берестейсько-Пинському Поліссі, у прикордонних районах Росії, українські громади в Польщі, Словаччині, Молдові тощо), інші – унаслідок міграційних рухів через політичні й економічні причини (українці на Холмщині, у Казахстані, Республіці Башкортостан РФ тощо). Відповідно, різним є й характер контактування з населенням основного українського континенту, а відтак – потенціал для збереження своєї етнокультурної ідентичності. Наприклад, у деяких українських спільнотах (зокрема в дистантному ареалі Південного Передуралля) контакти з Україною зведені до мінімуму, як обмежений і доступ до освіти та засобів масової інформації українською мовою. З огляду на це такі ізольовані анклавні особливі загрожені в плані асиміляції з домінуючим етносом, проте, як показують і матеріали рецензованого видання, сьогодні ще можна зафіксувати безліч цінної інформації.

До книги ввійшли як зразки текстів, записані співробітниками ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, так і надані представниками українознавчих наукових і культурних осередків за кордоном. Важливо, що видання репрезентує не лише синхронний зріз культури українців зарубіжжя, а й містить давніші записи текстів – напр., середини та кінця ХХ ст., передруковані (з відповідною фонетичною адаптацією) з інших джерел, як-от записи Ф. Климчука, А. Залеського та Я. Закревської на Берестейському Поліссі; архівні записи 70–80-х рр. ХХ ст. Н. Вархол, Й. Вархола, З. Ганудель, Н. Вар’ян та ін. зі Словаччини. Відповідно, вони охоплюють різні вікові групи інформантів, що також, за певних умов, створює тло для порівняльно-історичних студій, зокрема й мовознавчих.

Наративи, вміщені в ЕОУЗ, різні за тематикою, відповідно до чого й рубриковано матеріали в межах кожного населеного пункту: це історії переселення й заселення чужого краю, оповіді про господарювання, побут, народне вбрання, традиційну архітектуру, обрядовість (родинну й календарну), зразки фольклорних текстів (наприклад, казки, тексти родинного (колыскові, весільні пісні) та календарно-обрядового циклу (коломийки, колядки, щедрівки), повстанські, стрілецькі, козацькі пісні, і навіть пісні часів Другої світової війни (здебільшого

російською мовою)) тощо. Матеріал подано у звичній формі: питання експлоратора – відповідь респондента; іноді – цілісні нарлативи з мінімальним втручанням експлоратора. Нарлативи точно паспортизовані – від кого, коли, де і хто зробив записи.

Візуально употужнює книгу розлогий фотоілюстраційний ряд – від світлин із фрагментами експозицій історико-культурних музеїв, традиційних споруд і предметів побуту до зображень самих носіїв української культури, які підтримують і зберігають її вдаліні від історичного дому.

Певна річ, книга містить цінніший матеріал для істориків, фольклористів й етнографів, дослідників народної культури: докладні етнографічні матеріали в ЕОУЗ присвячено опису календарних і родинних обрядів українців зарубіжжя, нарлативи вирізняються значним фактажем і змістовністю. Та водночас видання може стати й важливим джерелом для лінгвістів, адже, окрім власне культурно-етнографічного портрета українців закордоння, видання яскраво репрезентує *мовний* код української діаспори. Про лінгвальний образ носіїв української мови за кордоном дають уявлення як власне нарлативи з усіма відображеннями в них мовленнєвими рисами, так і метатекстові рефлексії самих мовців, що виражають наївну оцінку українцями закордоння власного мовлення, сприйняття української мови в тому соціальному середовищі, у якому вони нині мешкають.

Ось як самі мовці коментують своє мовлення:

Тоді ж тут більше український язык був, більше на українському балакали. [Ми тому й приїхали]. Воно якось чи односторонньо до України. Це ж, казали, в старину Шереметьєв тут був, та ми шереметьєвці були, і ми балакали. [Це пан був Шереметьєв?] Да. І балакали ж ми більше на українському. [Так само, як і тепер?] Да. (інформантки 1926 і 1940 р. н. із с. Порубіжне Борисівського р-ну Белгородської обл. РФ) (с. 362).

Хоча деякі респонденти зауважують про часткову чи повну зміну мовного коду, перехід на мову титульного народу тієї території, де вони нині мешкають, очевидно, що цей процес індивідуальний і відбувається в межах родини з огляду на різні позалінгвістичні обставини; пор., напр., коментар інформантки (підкреслимо, що інші зразки мовлення жителів цього самого населеного пункту засвідчують цілком український мовний код):

[Якою мовою Ви розмовляєте: українською чи російською?] Ми на русском, рускава підтримуємося, а в паспорті написана українка. Я більше привикла на рускам... в (інформантка 1934 р. н. із с. Зибіно Борисівського р-ну Белгородської обл. РФ) (с. 354).

Важливими є спостереження мовців над власною національною ідентичністю: часто вони називають себе "хохлами" – у переселенських говірках нейтральним з погляду конотації етнонімом, що підкреслює мовну відмінність і від українців, які проживають у межах державних кордонів, і від автентичного етносу на новій території проживання:

[Жіночки, так, як ви балакаєте, у вас у селі всі люди балакають?] [1] Да, да. Ми "хахли". [Ви "хахли" чи українці?] [2] "Хахли", "хахли". [Не українці?] Не. [Чим "хахли" відрізняються від українців?] Ну к Україні не пододим. [1] Перевертні, і так, і так балакаєм (с. 373).

Лінгвістичний аналіз нарлативів у корпусі свідчить про переважне збереження питомого українського мовного коду українців за кордоном. Зауважимо, що фольклорні видання матеріалів, опубліковані в останні десятиліття, різною мірою відображають автентичні риси відповідних говірок. Насамперед це залежить від настанов записувача й укладача-транскриптора, який готує тексти до друку. Різні за точністю відтворення мовних рис респондентів нарлативи представлені в "Етнографічному образі українців закордоння". Більшість матеріалів передано спрощеним орфографічним записом з максимальним

збереженням локальних мовленнєвих рис респондентів, які дозволяють співвіднести їхнє мовлення з материнським діалектним ареалом української мови. Це риси різних мовних рівнів – фонетичного, граматичного, лексичного й набагато менше – синтаксичного. Ось, наприклад, надсянську говірку с. Аксманічі, що в Підкарпатському воєводстві, Республіка Польща, характеризують такі мовні маркери, як сильне "укання" – звуження в слабкій позиції голосного *o* аж до переходу в *y* (*рудина, худили*); форми з протетичними приголосними (*восінь*); дорсальна артикуляція зубних *s*, *z* у позиції перед приголосними (*схващеник*); закінчення *-ов* в Ор. в. одн. іменників жін. р. І відм. (*з гармошкoв, скатеркoв*); форми займенників *му, ю*; рухома дієслівна частка *ся*, реалізована як *сі* (*сі лишило*); складені дієслівні форми майб. часу, утворені за допомогою дієслова *бути* + дієприкметник минулого часу – *ни буде їв* тощо. Є й інші за своїм ґатунком оповіді – передані від особи записувача інформаційні довідки, які переважно містять загальні відомості про село, історію заселення, родину інформантів – як-от матеріали із с. Павлівка Чугувського району Приморського краю РФ (сс. 328–329); або тексти, які більшою мірою тяжіють до літературного стандарту (що свідчить або про редакторське втручання, або про відповідну мовну й освітню кваліфікацію самих респондентів, через що їхнє мовлення зазнало трансформації) – напр., записи із с. Павловичі в Люблінському воєводстві, Республіка Польща (с. 164).

Певна річ, найбільше в матеріалах відбито локальну лексику різних тематичних груп – діалектних номінацій різних реалій до місцевого топонімікону. Лексичний матеріал, представлений у нарлативах, такий багатий, що може слугувати надійним джерелом під час укладання діалектних лексикографічних праць, зокрема ідеографічних словників. Ось, наприклад, із лексико-семантичного поля "народна кулінарія" на Надсянні засвідчено такі регіональні назви: *губи* 'гриби', *пирогі* 'вареники', *щедрак* 'Різдвяний хліб', *струці* 'обрядова булка-плетінка, яку пекли на Святвечір' та ін.; в українських поселеннях у Краснодарському краї відзначено лексику тематичної групи "традиційна народна архітектура" – *турлущная хата* 'хата, стіни якої зведено з очерету, обмазаного глиною, землею або дерном', *саманная хата* 'глиняна хата', *долівка* 'мазана глиною підлога' тощо. Зафіксовані в текстах номінації – важливе джерело, як для етнографа, так і для лінгвіста.

Ширшому колу читачів видання буде цікавим насамперед тим, що в ньому представлені нарлативи "із перших вуст" про історію українців на чужій землі, традиційний уклад життя, традиції та обряди, які ще донедавна були чи є і зараз частиною життя українців закордоння. Деякі оповіді передають увесь трагізм ситуації, коли людям доводилося покидати рідні домівки і їхати на чужину, наприклад, в часи масштабних безчинств польських загонів, переселенських акцій 1944–1946 рр. на кордонах із Польщею, й терпіти жорстоке насильство та вбивства з боку влади чи інших етносів. Показовою є оповідь жительки Грубешівського повіту в Польщі:

Коли ми виїжджали, мені було 6 років. Це був 1945 рік. Добре все пам'ятаю. Я вернулася під свою хату, коли ми вже погрузилися, то я зізліла і під плотом взяла трошки землі. Мама плакала, я взяла в кишеньку землю. Мама каже: "Не бери землю, бо ми скоро вернемося". А я тоді сказала: "Ми, мамо, ніколи не вернемося..." (с. 157).

Або ж її спогади про трагедію на Грубешівщині:

Ночами в 1943–1944 роках польські банди нападали на українські села і били людей. Було знищено багато сіл на Грубешівщині. ... Це в 1944 р. спалили Ласків (10 березня), а 260 душ забили, церкву спалили, бо в церкву втікали люди, і церкву з людьми спалили. Після того ми (ті,

що лишилися в живих) повтікали хто куда, ми були голії і босі. Ми пішли до Варишина, до діда і баби, і тут жили. А Варишин палили 20 марта. У нас діда і з бабою порозрізували. Не вбили, а порізали живком... (с. 157).

І таких свідчень – безліч, варто лише згадати різанину в Сягрині, розстріли українців з інших селах. Ці оповіді – неспростовні факти в різних політичних суперечках, покликані встановити історичну справедливість. Вони ще раз доводять, що історична й національна пам'ять жива...

Загалом проаналізоване видання надзвичайно актуальне, оскільки дає справді розгорнутий історичний, культурний, етнографічний і почасти мовний портрет українців за кордоном та засвідчує їхнє прагнення до збереження власної ідентичності та пам'яті про історичне минуле. Крім того, цінність видання – в автентичності й достовірності записів, які є важливим джерелом для широкого кола дослідників-гуманітаріїв.

Надійшла до редколегії 21.01.21

Marina Tkachuk, PhD in Philology, Researcher

ORCID: 0000-0002-4165-7741

e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

WORD FROM ABROAD

[Ethnographic Image of Ukrainians Abroad: the Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials. Part 1. Culture of Life Necessities and Traditional Socio-normative Practices (Ed. by H. Skrypnyk; National Academy of Sciences of Ukraine, M. Rylskyi IASFE. Kyiv, 2019. 676 p.: ill.)]